

УДК 323.281(477.41)„1937/1941”-057.86

DOI 10.12958/2227-2844-2019-3(331)-26-40

М. В. Бривко – науковий співробітник Національного історико-меморіального заповіднику «Биківнянські могили», аспірант ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)

E-mail: niksneq425@gmail.com

ORSID <https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>

„ШКІДНИЦЬКА ЛІНІЯ” У РЕПРЕСИВНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАРКОМАТУ ОСВІТИ УРСР ЗА ДОБИ „ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” (1937–1938 рр.)

Доба „Великого терору” 1937–1938 років закарбувалася у народній пам’яті, як період наймасовішого терору, жертвами якого стали мільйони наших співгромадян. Тому дослідження цієї проблеми, крім суто наукової, містить і важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв сталінської чистки, проголошених „диверсантами”, „шкідниками”, „ворогами народу”. Важливим є також вивчення такого аспекту, як „шкідницька діяльність” Наркомату освіти УРСР, яка є частиною однієї з ліній репресивної політики під час фальсифікування звинувачень з боку органів НКВС.

За останні роки українськими та закордонними науковцями чимало зроблено для висвітлення механізмів, причин, наслідків „Великого терору”. Це підтверджують праці В. Васильєва (2004), Ю. Шаповала (1990, 1993), Р. Конквеста (2009) та багатьох інших українських й закордонних дослідників. Не оминули вивчення політичних репресій і щодо системи радянської освіти. Так у праці В. Марочка і Г. Хіллінга (2003) наводяться приклади політичних репресій та життєвий шлях не тільки працівників Наркомату освіти УРСР та науково-дослідницьких педагогічних установ, а й викладачів вузів та учителів шкіл. Різноманітні аспекти репресій проти учителів й освітян вивчало чимало і інших дослідників, наприклад: Бривко М. (2018), Журецький Я. й Шитюк М. (1994), Гренченко Г. (2003), Мандрик Я. (1996), у тому числі й такі закордонні дослідники, як Макаєв В. (1990), Юінг Е. (2011) тощо.

Проте ця тема є не вичерпною і потребує ще достатньо глибокого вивчення для розуміння усієї „шкідницької лінії” у репресивній політиці радянської влади у добу „Великого терору” 1937–1938 років щодо працівників освіти УРСР як в цілому, так і Наркомату освіти УРСР зокрема.

Мета статті – на основі аналізу архівно-кримінальних та інших документальних джерел виокремити „шкідницьку лінію” у репресивній політиці радянської влади та дослідити безпосередню „шкідницьку”

діяльність керівництва Наркомату освіти УРСР доби „Великого терору” 1937–1938 років у галузі освіти. Зробити спробу систематизувати та проаналізувати факти фальсифікування звинувачень збоку органів НКВС УРСР на конкретних прикладах та їх спростування під час процесу реабілітації жертв сталінського терору.

З встановленням більшовицької влади першим практичним завданням більшовиків було позбавити освіти ознак старої школи й зробити її інструментом комуністичного виховання. Партійні лідери активно закликали провести „Жовтневу революцію” в усіх старих „буржуазних школах”: *„необхідно було знищити абсолютно всі надбудови, ...а не намагатися оновлювати і відновлювати. Нашим школам необхідні не реформи, а пролетарська революція. Нова школа повинна мати нових пролетарських вихованців, необхідно негайно покінчити з кадрами слухачів і професури, які залишилися нам у спадщину від старого режиму”* (Литвин, 2010, с. 119–126).

Звідси і постійна боротьба з „ворогами народу”, їх ідеологією та „шкідницькою” діяльністю, що стала певною лінією у репресивній політиці радянської влади.

3 березня 1937 року в своїй доповіді „Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників” Й. В. Сталін оголосив головними ворогами радянської держави троцькістів, які перетворилися *„... у безпринципну і безідейну банду шкідників, диверсантів, шпигунів, вбивців, працюючих по найму у іноземних розвідувальних органах”* (Про хиби, 1937, с. 1–2). При цьому закликавши *„в боротьбі з сучасним троцькізмом”* застосовувати *„не старі методи, не методи дискусій, а нові методи, методи викорчовування й розгрому”* (Там само, с. 1–2). Це стало чіткою вказівкою керівництву НКВС СРСР знищити („викорчовувати”) „ворогів народу” не тільки звинувачених у „троцькізмі”, а й у „націоналізмі”, „шпигунстві”, „шкідництві” зокрема. Відповідно, одним із пунктів звинувачень репресованих громадян при фальсифікації справ органами НКВС була так звана „шкідницька діяльність”, як на професійному, так і на громадському рівні, як поодиноці, так і в складі „націоналістичних”, „контрреволюційних” чи „шпигунських” організацій.

2 липня 1937 року Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову „Про антирадянські елементи” (Великий, 2010, с. 5, 12, 41–42). 30 липня 1937 року нарком внутрішніх справ СРСР М. І. Єжов видає оперативний наказ № 00447 „Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів” (Там само, с. 72–84), який 31 липня 1937 року затверджується на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) (Там само, с. 84–86). Так було покладено початок „Великого терору” 1937–1938 років.

Політичних репресій не минула жодна соціальна верства населення, у тому числі і освітяни. Репресії торкнулися і керівництва

Наркомату освіти УРСР, яке за думкою органів НКВС проводило контрреволюційну „шкідницьку діяльність” в галузі радянської освіти.

На початку листопада 1937 року заарештований нарком освіти УРСР Затонський Володимир Петрович був звинувачений у тому, що він: „а) являлся одним из руководителей антисоветской украинской фашистско-националистической организации; [...] г) организовывал подрывную работу на фронте национально-культурного строительства в УССР” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 49834фп, т. 1, арк. 148).

На допиті 19–20 листопада 1937 року про контрреволюційну шкідницьку роботу на фронті національно-культурного будівництва він буде вказувати: „Я лично руководил подрывной работой на фронте национально-культурного строительства. ... добившись того, что работа Наркомпроса фактически была развалена. Во многих школах некоторые предметы вовсе не читаются ...” [мовою оригіналу] (Там само, арк. 103–104). Певним підтвердженням такої „шкідницької” діяльності міг би слугувати, наприклад, акт обстеження роботи учителів шкіл Сквірського району від 2 жовтня 1937 року, в якому стверджувалося, що „... на протяжении двух лет не преподавался украинский и русский язык в еврейской школе лишь потому, ... что умышленно не посылали учителей в эту школу для преподавания этих предметов ...” [мовою оригіналу] (ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, спр. 37464фп, арк. 13). Та під час реабілітації у 1956 році Столяренко Антон Юхимович з цього приводу вказував: „о том, что в еврейских школах не преподавал украинский и русский язык, сведения ложные. В еврейской школе, которая была только одна, преподавался и украинский и русский язык. Преподавательница Лещук Ольга Петровна – русского языка” [мовою оригіналу] (Там само, арк. 53). Підтверджувала це на допиті 1 липня 1956 року і Гелитюк Марія Анісімовна: „в еврейской школе ... преподавания всех предметов было нормальным и жалоб со стороны учеников или учителей, относительно того, что не преподается русский язык не слыхала” [мовою оригіналу] (Там само, арк. 64).

Щодо незадовільного стану викладання певних предметів, насамперед російської мови та літератури, вказувалося і у Постанові РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. „Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах України”, де вказувалося на „підривну контрреволюційну” діяльність „троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів, які орудували в Народному комісаріаті освіти УСРР і органах народної освіти” (Збірник наказів, 1938, с. 5).

Подібне звинувачення можна побачити вже у згаданому акті обстеження роботи учителів від 2 жовтня 1937 року, в якому за „підписами” „Синявського, Кравченко й Кошарного”, читаємо: „... Преподавание русского языка и успеваемость учеников во многих школах района была совершенно неудовлетворительной; ученики русской

литературы совершенно не знали Ученики совсем мало читали русских классиков” [мовою оригіналу] (ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, спр. 37464фп, арк. 12). Водночас, колишня учениця СШ № 1 м. Сквіра Іщенко Ганна Антонівна 14 травня 1956 року свідчить: *„викладання російської, української мови проходило нормально. Успішність учнів була не погана, це видно було з вступу у вищі навчальні заклади. Підручників з російської й української мови було в достатній кількості”* (Там само, арк. 51). Столяренко Антон Юхимович доповнює: *„о том, что отдел народного образования и учителя тормозили преподавания русского языка, срывали работу – это целиком показания ложные”* [мовою оригіналу] (Там само, арк. 52).

Проте, факти „шкідницької” діяльності керівництва наркомату освіти УРСР на цьому не обмежувалися. Референт наркома освіти УРСР, Федір Олександрович Гладков, на допиті 17 жовтня 1937 року щодо своєї шкідницької діяльності вказував, що він: *„... написал статью в журнале „На помощь партнаванню” об изучении техники в сети партпроса. Эта статья была вредительски составлена, дезориентировала партшколы и срывала их работу...”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 41478фп, арк. 27).

Не оминали займатися „шкідницькою діяльністю” за версією органів НКВС й інші заступники наркома освіти УРСР. Керівник статистичного відділу Наркомату освіти УРСР Нестор Юхимович Кузьменко (1902 р.н.) на допиті від 28–29 листопада 1937 року свідчив, що: *„Статистический отдел, которым я руководил, учитывал и готовил материал к планированию культурного строительства. Лично я подготавливал материалы о состоянии школ, техникумов и вузов для директивных органов. С вредительской целью я специально тормозил отсылку на места материалов для отчетности о состоянии школ. Так, я задержал отсылку на места материалов по учету приема детей в школы в 1936-1937 учебном году, в результате к началу года правительственные органы не были информированы о количестве детей, охваченных школьной сетью и о качестве учебы. Кроме того, в результате моей вредительской деятельности, было задержано подбор и расстановка уже подготовленных учительских кадров, что не дало возможности планировать подготовку недостающих учительских кадров”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 46826фп, арк. 16–17).

Відносно студентства на допиті 5 грудня 1937 року В. П. Затонський говорив, що: *„... Массовые исключение студентов мы проводили также по мотивам якобы академической неуспеваемости. Отсев студентов по нашей вине по отдельным институтам доходил до 20 % в год”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 49834фп, т. 1, арк. 119–120).

Щодо „шкідницької” діяльність Наркомату освіти і своєї особисто Н. Ю. Кузьменко також вказував, що: *„Заканчивая годовой*

отчет о деятельности школ, я умышленно составлял его со значительным опозданием, фальсифицируя ряд показателей о неуспевающих и второгодниках. Так число второгодников в школах Украины доходило до 12 % к общему числу школьников, я же показывал не более 7 %, скрыв таким образом, от правительственных органов действительное состояние школ и плохое качество учебы в школах. ... Вредительская работа была также проведена по линии учета подготовки кадров. В направляемые с мест отчетах, указывалось на факты невыполнения институтами учебных планов. ... В 1936 году набор студентов в вузы был проведен по-вредительски. Много студентов было принято без соответствующей подготовки. В результате отсева студентов достиг 20% к общему числу принятых” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 46826фп, арк. 16–17).

Заступник наркомун освіти УРСР Григорій Михайлович Боданський у „шкідницькій діяльності” домігся: „... не нужно расширения объема строительства вузовских и школьных объектов, что должно было привести к удорожанию этого строительства. В частности, эту линию я проводил в проектировании университетского строительства и в постановке вопроса о расширении объема школьных зданий до таких пределов, что осуществления этого расширения на практике привело бы к значительному уменьшению количества новых школьных мест” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 39256фп, арк. 32). І далі: „В 1937 г. капиталовложения мною были направлены, за исключением обязательных переходящих объектов, на строительство университетов и были совершенно исключены из плана строительства пединституты.

В области ликвидации неграмотности мной был проведен ряд вредительских мероприятий, заключавших в основном: в сохранении старых форм оплаты преподавателей несмотря на изменившиеся условия работы, в сохранении неправильной системы учета неграмотных и не принятии мер к полному использованию отпущенных на ликвидацию неграмотности средств. Вместо выполнения решений правительства по вопросу ликвидации неграмотности, работа была сведена к циркулярам, вызовам и слетам, создававшим ложное представление о развороте работы” [мовою оригіналу] (Там само, арк. 33).

„Шкідницька” діяльність начальника управління вищих шкіл Наркомосвіти УРСР Івана Дем’яновича Давидов згідно версії органів НКВС полягала в: „зриві й дезорганізації будівництва нових навчальних закладів й гуртожитків для студентів, дезорганізації навчання в інститутах й технікумах, активній роботі у вихованні студентів в буржуазно-націоналістичному дусі” (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 55701фп, арк. 15).

Не оминув Наркомат освіти УРСР у своїй „шкідницькій діяльності” і таке важливе питання, як розробка навчальних програм та планів. Перший секретар ЦК КП(б)У Микита Сергійович Хрущов у своїй доповіді під час роботи XIV з’їзді КП(б)У, підкреслив, що: *„Ворог народу Затонський у своїх показаннях говорить, як вони заплутували навчальні плани...”* (Шаповал, 1990, с. 122), у такий спосіб акцентуючи увагу на складанні „шкідницьких” навчальних планів й програм безпосередньо Наркоматом освіти УРСР. Ця теза певною мірою ґрунтуються на свідченнях самого наркома освіти УРСР. Де 5 грудня 1937 року Затонський вказував, що він *„принимал все меры к тому, чтобы такие предметы, как ленинизм и диалектический материализм, не имели бы в учебных программах стабильных часов ...”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 49834фп, т. 1, арк. 119–120).

Заступник наркома освіти УРСР Іван Дем’янович Давидов додатково вказував, що російська мова мала остання місце, а для педагогічних вузів була створена „націоналістична програма з історії української літератури”, яка висвітлювала різні антирадянські націоналістичні течії, та у якій вивчалися ворожі твори Вінниченка В., Епіка Г., Хвильового М. й інших (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 55701фп, арк. 19–20).

Торкався питання „шкідницьких” навчальних планів і програм для середніх шкіл і заступник наркома освіти Петро Михайлович Койнаш, який 2 грудня 1937 року свідчив: *„Вредительская задержка утверждения нового учебного плана. [...] новый учебный план был опубликован только в конце августа месяца. Задержка учебного плана объяснялась тем, что учебный план задерживает комиссия ЦК ВКП(б). [...] в Москву, в ЦК ВКП(б) выезжали Ко...нович и Рудницкий отстаивать „украинский” вариант учебного плана. С этой же целью Затонский бомбардировал докладными записками ЦК ВКП(б). Суть предложенный по учебному плану сводилась к тому, что изучение русского языка в нерусской школе нужно начинать только с 5 класса, а не со 2 класса, как предлагал ЦК ВКП(б). Это предложение аргументировалось педагогической целесообразностью, но политически это означало, что все школьники, окончившие 4-хлетку совсем бы не знали русского языка”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 38001фп, т. 2, арк. 26–27).

Федір Іванович Глущенко, заступник наркома освіти, додатково вказував, що він особисто проводив підривну роботу на ділянці педагогічних училищ, де *„по указаниям Петруни, во время переработки и изменения учебных планов, я изъясил из них изучение иностранных языков, экономической географии. Больше того, я уменьшил количество часов на преподавание русской литературы, несмотря на необходимость увеличения часов”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 56994фп, арк. 19). Це було підтверджено на допиті 3 грудня 1937

року його колегою, заступником наркому освіти Д. Д. Петруні (Там само, арк. 30).

Якщо ж розглянути як приклад навчальну програму з літератури для другого концентрату політехнічної школи 1932 року, то ми можемо бачити, що для 5 року навчання дається 80 годин, при цьому наголошується, що завдання радянської літератури в створенні збірного типу героїв соцбудівництва, для 7 року – 88 годин (ЦДАВО, Ф. 166, оп. 11, спр. 200, арк. 16, 18зв.). Відносно російської мови, то у 1933 році на перший рік для вивчення російської мови надається для розвитку мовлення – 50 годин, у другий-четверті роки по 60 годин, на письмо в перший рік – 60 годин, другий рік – 40 і третій – четвертий рік по 20 годин, на граматику в перший рік – 50 годин, в другий – четвертий по 60 годин (Там само, арк. 43).

Налічувалися „проблеми” і у навчальних планах та програмах з військової підготовки, на що вказує у своїй доповіді на зібрані профгрупи військово-навчальної частині Київського індустріального інституту 22 грудня 1937 року військовий керівник вузів м. Києва Володимир Іванович Козько (ЦДАГО. Ф. 263, оп. 1, спр. 66480фп, т. 1, арк. 61–88).

Крім того, нарком освіти В.П. Затонський відносно військової підготовки в школі свідчив що: *„Военная подготовка начинается в 9–10 классах средней школы. Нами был искусственно создан разрыв между программой РККА в 120 часов обучения и действительной программой. На военное обучение мы отводили всего на учебной год около 80 часов. ... В вузах нами создавались условия, при которых высшая военная подготовка рассматривалась, как дело третьестепенное, маловажное и поэтому ректора не уделяли этому вопросу должного внимания...”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 49834фп, т. 1, арк. 122).

Але, під час розгляду цих фактів „шкідницької діяльності” з боку керівництва Наркомату освіти УРСР виникає закономірне питання, а чи відповідали звинувачення дійсності, чи була наприклад педагогічно обґрунтована сама така розробка навчальних планів і програм? І чи були винні в цьому безпосередньо нарком освіти УРСР та його підлеглі?

Під час реабілітації колишній заступник наркома освіти УРСР й директор Українського науково-дослідницького інституту педагогіки до 1938 року Рудницький Василь Васильович 9 грудня 1955 року, щодо навчальних планів вказував: *„ ... в 1937–1938 гг. как и сейчас, существует единый учебный план для всех школ СССР. Этот план разрабатывается в Министерстве просвещения РСРФСР и рассылается по республикам. На местах Министерства просвещения союзных республик дополняют его четыремя предметами: история республики, географии, родной язык и литература”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 46826фп, арк. 131). Це ж фактично підтверджував на допиті 2 грудня 1937 року П. М. Койнаш, який свідчив, що: *„Лишь*

после того, как ЦК ВКП(б) начал прямо уличать Наркомпрос Украины в буржуазном национализме, был утвержден на Украине учебный план, по которому русский язык начинают изучать со 2 класса начальной, неполносредней и средней школы” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 38001фп, т. 2, арк. 27–28). Незабаром, у наступному 1938 році, виходить Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) „Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”, котра вводила обов’язкове викладання російської мови у всіх неросійських школах України з 1 вересня 1938 р., зокрема і в українських національних школах.

У відповіді заступника міністра освіти УРСР Ф. Дудніка на запит заступника військового прокурора Київського військового округу полковника юстиції Савенко у грудні 1955 року до Міністерства освіти УРСР щодо питання навчальних планів й програм, вказувалося, що: *„Проекты учебных планов и программ для школ Украинской ССР составляются Управлением школ Министерства просвещения УССР на основании решений партии и правительства и утверждаются руководством Министерства...”* [мовою оригіналу] (Там само, арк. 86).

Наведені свідчення в певній мірі вказують на повну залежність Наркомату освіти УРСР у розробці навчальних програм й планів безпосередньо від партійного керівництва, яке використовувала у своїх рішеннях насамперед політичні мотиви, а не педагогічну доцільність.

Але, подібне явище „шкідницької” складової навчальних програм й планів, можна спостерігати ще у 1934 році. У своїй статті Тополянський Д. Б. вказував: *„... ці перші навчальні плани не позбавлені деяких хиб. Чимало хиб можна було уникнути, якби було взято під увагу досвід передових університетів РСФСР. ... Наші плани не позбавлені багатопредметності. Часто дрібні розділи наук фігурують як окремі дисципліни. Трапляються також нечіткість щодо розгортання спеціалізації. В навчальних планах, поруч з елементами „конвеєрності”, було також надмірне „розтягування” дисциплін за часом. Не завжди обсяг, зміст і відведений час по окремим дисциплінам відповідав загальнофакультетській та спеціальнонауковій підготовці студентів відповідно до завдань університетів...”* (Тополянський, 1934, с. 1). Також, на XII з’їзді КП(б)У 22 січня 1934 року Літвін у своєму виступі торкаючись навчальних програм технікумів механізації сільського господарства зазначав: *„... в программе техникума механизации сельского хозяйства из 4600 часов на обучение машины, трактора, комбайна, автомобиля было отведено всего лишь 9 % или 460 часов. Безусловно, эта программа головотяпская, вредительская, в результате чего мы получили из техникума людей, мало квалифицированных... [...] подготовку ветеринарных кадров. ... твердой программы не было, потому что программы менялись неоднократно. В прошлом за 26 учебных часов было пройдено 8 специальных дисциплин, 2 тысяч*

страниц, студентам эти дисциплины засчитали. Какой имеем выпуск в результате этого. Продукцию была выпущена неполноценная, низкокачественная” [мовою оригіналу] (ЦДАГО. Ф. 1, оп. 1, спр. 430, арк. 85).

Не оминув у своїй „шкідницькій” діяльності Наркомат освіти УРСР і атестацію учителів. 10 квітня 1936 року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) зобов’язало Народні комісаріати освіти республік до 1 серпня 1938 року провести атестацію учителів (Стрижак, 2007, с. 59). Проте за 1936/1937 рік із 162 тисяч учителів атестацію пройшли лише 95602 осіб, з них тільки 9347 надано звання вчителя, 82894 – допущені до викладання і 3361 особі заборонили працювати в школі (Редько, 1938, с. 24). Такі результати атестації відповідно стали одним з пунктів звинувачень. На допиті 27 липня 1938 року заступник наркома освіти Хаїт Ізраїль Абрамович вказував, що: *„Я вместе с другими участниками ... использовал в антисоветских целях постановления правительства об аттестации учителей. Под видом выполнения этого постановления мы незаконно уволили тысячи честных преподавателей средних и высших школ. ... Только по одной Винницкой области свыше 1000 учителей выброшены из школ”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 37108фп, арк. 20).

Закономірним підсумком слідства з боку органів НКВС було не тільки визнання власної вини сфальсифікованих звинувачень заарештованими, а й винесення неправомірного вироку. Нарком освіти Володимир Петрович Затонський був засуджений до розстрілу рішенням Військової Колегії Верховного Суду СРСР 29 липня 1938 року та розстріляний у Москві того ж дня - 29 липня 1938 року (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 49834фп, т. 3, арк. 154). Секретар-референт наркома освіти УРСР Гладков Федір Олександрович засуджений Виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР 23 жовтня 1937 року та розстріляний у Києві на наступний день – 24 жовтня 1937 року (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 41478фп, арк. 42). Виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР були засуджені і інші заступники наркому освіти, усі вони були розстріляні протягом вересня 1937 – січня 1938 років у Києві та імовірно поховані на території спецділянки НКВС біля селища Биківня.

Отже, проаналізовані архівні, архівно-кримінальні справи та інші документальні джерела дають змогу не тільки зрозуміти усю абсурдність звинувачень щодо жертв більшовицького режиму, а й зверхність органів НКВС та партії більшовиків над правами людини, задекларованих свобод, загальнолюдських цінностей, які захищалися Сталінською Конституцією.

Наведені приклади демонструють у більшості випадків загальну „шкідницьку діяльність”, котру ми бачимо у справах репресованих, що фактично не підтверджується реальними фактами, а ґрунтуються на сфальсифікованих документах, свідченнях отриманих під тиском

репресивних органів та уяві слідчих. Органи НКВС фальсифікуючи звинувачення перекручували ту дійсність, що була в освіті, використовуючи проблемні питання як приклади провини. При цьому не намагалися їх перевірити, визначити, винна та чи інша особа у недоліках роботи радянської освіти.

Виокремлюючи „шкідницьку лінію” у репресивній політиці радянської влади щодо працівників освіти можна зробити висновок, що „шкідництво” в роботі Наркомату освіти УРСР була присутнє постійно та охоплювало різні нюанси діяльності її працівників, включно з наркоматами освіти, їх заступниками та іншими підлеглими.

Проте, проблеми, що порушені у статті, на сьогодні охоплені недостатньо, тому ціла низка питань потребує подальшого системного дослідження. Зокрема ті, що стосуються вивчення прикладів фальсифікування репресивними органами справ та проявів „шкідницької діяльності”, як безпосередньо в Наркоматі освіти УРСР, так і в обласних, міських та районних відділах освіти, чи питання впливу репресивної політиці на подальшу долю репресованого. На це науковцям слід приділити значну увагу при вивченні архівних й архівно-кримінальних матеріалів доби „Великого терору” 1937-1938 років та інших документальних джерел, зокрема мемуарних чи біографічних.

Список використаної літератури

- 1. Васильєв В.** Вплив „великого терору” 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР. З *архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ*. 2004. № 1/2. С. 36–58.
- 2. Шаповал Ю.** Україна 20–50-х років : сторінки ненаписаної історії. К. : Наукова думка, 1993. 352 с.
- 3. Конквест Р.** Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної. Луцьк : ВМА „Терен”, 2009. 880 с.
- 4. Марочко В., Хілліг Г.** Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). К. : Науковий світ, 2003. 302 с.
- 5. Бривко М.** „Шкідницька діяльність” учителів Київщини – версія НКВС УРСР (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Naukowy i innowacyjny potencjał prezentacji: kolekcja prac naukowych „ΛΟΓΟΣ” z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r.* Równe : „Volynsky Oberegi” Publishing House, 2018. Tom 5. S. 89–93.
- 6. Журецький Я., Шитюк М.** Освітня Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. Миколаїв : [б. в.], 1994. 69 с.
- 7. Гренченко Г.** Репресовані освітяни Чернігівщини. Чернігів : Обл. товариство „Просвіта” імені Т. Шевченка, 2003. 150 с.
- 8. Мандрик Я.** Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929–1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Вип. 5. С. 121–126.
- 9. Макаєв В.** „Классовый враг проникает в школу”. *Народное образование*. 1990. № 2. С. 142–144.
- 10. Юинг Е.** Учителя эпохи

сталинізму : вла́сть, політика и жизнь школы 1930-х гг. / Пер. с англ. Д. А. Благова. М. : РОССПЭН, 2011. 359 с. **11. Литвин Н.** Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2010. № 3. С. 119–126. **12. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників.** Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Комуніст*. 1937. 29 березня (№ 73). С. 1–2; **13. Великий терор в Україні.** Куркульська операція 1937–1938 рр. У 2-х ч. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2010. Ч. 1. 614 с. **14. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 49834фп. **15. ЦДАГО України.** Ф. 263. Оп. 1. Спр. 37464фп. **16. Збірник** наказів та розпоряджень НКО УСРР. 1938. № 33. С. 5–7. **17. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 41478фп. **18. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 46826фп. **19. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 39256фп. **20. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 55701фп. **21. Шаповал Ю.** У ті трагічні роки : сталінізм на Україні. К. : Політвидав України, 1990. 143 с. **22. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 38001фп. **23. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 56994фп. **24. ЦДАВО України.** Ф. 166. Оп. 11. Спр. 200. **25. ЦДАГО України.** Ф. 263. Оп. 1. Спр. 66480фп. **26. Тополянський Д.** До Всеукраїнських фахових нарад. *За комуністичні кадри*. 1934. 9 січня (№ 14). С. 1. **27. ЦДАГО України.** Ф. 1. Оп. 1. Спр. 430. **28. Стрижак Є.** Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР : історичний досвід 1920–1930-х років : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2007. 200 с. **29. Редько Ф.** До підсумків атестації вчителів. *Комуністична освіта*. 1938. № 11. С. 24–29. **30. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 37108фп.

References

1. Vasyly'ev, V. (2004). Vplyv „velykoho teroru” 1937–1938 rr. na ekonomichni protsesy v URSR [The influence of the „great terror” of 1937–1938 on economic processes in the USSR]. *Z arhiviv VUČK, GPU, NKVD, KGB, 1/2*, 36-58. [in Ukrainian]. **2. Shapoval, Y.** (1993). *Ukrayina 20–50-kh rokiv : storinky nenapysanoyi istoriyi* [Ukraine of 20–50's : pages of unwritten history]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian]. **3. Konkvest, R.** (2009). *Velykyy teror. Stalins'ki chystky trydtsyatykh rokiv* [The Great Terror. Stalin's purges of the thirties.]. (N. Voloshynovych, Z. Korablina, Trans.). Luts'k : VMA „Teren”. [in Ukrainian]. **4. Marochko, V., Khillih, H.** (2003). *Represovani pedahohy Ukrainy : zhertvy politychnoho teroru (1929–1941)* [And Hillich G. Repressed by the pedagogy of Ukraine: victims of political torture (1929–1941)]. Kyiv : Naukovyi svit. [in Ukrainian]. **5. Bryvko, M.** (2018). „Shkidnyts'ka diyal'nist'” uchyteliv Kyyyivshchyny – versiya NKVS URSR (za materialamy arkhivno-kryminal'nykh sprav) [The „pest activity” of Kyiv region teachers is the version of the NKVD of the USSR (based on archival-criminal case materials)], in *Naukowy i innowacyjny potencjal*

prezentacji: kolekcja prac naukowych „LÓHOS” z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r. [Scientific and innovative potential of the presentation: a collection of scientific works „LÓHOS” with materials from the International Scientific and Practical Conference, Opole, November 18, 2018]. (pp. 89–93). (Vol. 5). Równe : Volynsky Oberegi Publishing House. [in Ukrainian].

6. Zhuretskyi, Ya. I., Shytiuk, M. M. (1994). *Osvitiany Mykolaivshchyny – zhertvy represii stalinizmu* [Educators of Mykolayiv region – victims of repressions of Stalinism]. Mykolaiv : N. p. [in Ukrainian].

7. Hrenchenko, H. Ye. (2003). *Represovani osvitiiany Chernihivshchyny* [Repressed educators in Chernihiv region]. Chernihiv : Obl. tovarystvo „Prosvita” imeni T. Shevchenka. [in Ukrainian].

8. Mandryk, Y. (1996). *Peresliduvannya osvityan Ukrayiny v period stanovlennya stalins'koyi dyktatury (1929–1938 rr.)* [The persecution of Ukrainian educators in the period of Stalin's dictatorship (1929–1938)]. *Problemi osviti*, 5, 121–126. [in Ukrainian].

9. Makaev, V. (1990). „Klassovyy vrah pronykaet v shkolu” [„Class enemy penetrates school”]. *Narodnoe obrazovanie*, 2, 142–144. [in Russian].

10. Yuynh, E. (2011). *Uchytelya epokhy stalinizma : vlast', politika i zhizn' shkoly 1930-kh gg.* [Teachers of the Stalinist Era : Power, Politics and the Life of the School of the 1930s.]. (D. A. Blahova, Trans.). Moscow : ROSSPEN. [in Russian].

11. Lytvyn, N. (2010). *Vyslannya profesury 1922 r. yak ideolohichnyy chynnyk borot'by z ukrayins'koyu intelihentsiyeyu* [Expulsion of the professorship in 1922 as an ideological factor in the fight against the Ukrainian intelligentsia]. *Visnik Kiivs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universitetu*, 3, 119–126. [in Ukrainian].

12. Pro khyby partiinoi roboty i zakhody likvidatsii trotskistskoi ta inshykh dvorushnykiv. Dopovid tov. Stalina na Plenumi TsK VKP(b) 3 bereznia 1937 roku [On the flaws of party work and measures to eliminate Trotskyist and other dual-occupiers. Report Comrade. Stalin at the Plenum of the Central Committee of the CPSU (b) March 3, 1937]. (1937, March 29). *Kommunist (Kharkov)*, s. 1–2 [in Ukrainian].

13. Kokin, S., Jung, M. (Comps.). (2010). *Velykyy teror v Ukrayini. Kurkul's'ka operatsiya 1937–1938 rr.* [Great terror in Ukraine. Kurkul operation 1937–1938]. (Part 2). Kyiv : Vydavnychyy dim „Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya”. [in Ukrainian].

14. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SB Ukrainy (HDA SBU) [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. (F. 6. Fol. 49834fp). [in Russian].

15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archives of Public Associations of Ukraine]. (F. 263. In. 1. Fol. 37464fp). [in Russian].

16. Zbirnyk nakaziv ta rozporядzhen NKO USRR [Collection of orders and orders of the NPO of the Ukrainian SSR] (1938), 33, 5–7. [in Ukrainian].

17. HDA SBU. (F. 6. Fol. 41478fp). [in Russian].

18. HDA SBU. (F. 6. Fol. 46826fp) [in Russian].

19. HDA SBU. (F. 6. Fol. 39256fp). [in Russian].

20. HDA SBU. (F. 6. Fol. 55701fp). [in Russian].

21. Shapoval, Y. (1990). *U ti trahichni roky : stalinizm na*

Ukrayini [In those tragic years : Stalinism in Ukraine]. Kyiv : Polityvydav Ukrainy. [in Ukrainian]. **22. HDA SBU.** (F. 6. Fol. 49834fp). [in Russian]. **23. HDA SBU.** (F. 6. Fol. 56994fp). [in Russian]. **24. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy)** [Central state archives of supreme authorities and governments of Ukraine]. (F. 166. In. 11. Fol. 200). [in Russian]. **25. TSDAHO Ukrainy.** (F. 263. In. 1. Fol. 66480fp). [in Russian]. **26. Topolyans'kyy, D.** (1934, January 9). Do Vseukrayins'kykh fakhovykh narad [To the All-Ukrainian professional meetings]. *Za komunistychni kadry*, 14, s. 1. [in Ukrainian]. **27. TSDAHO Ukrainy.** (F. 1. In. 1. Fol. 430). [in Russian]. **28. Stryzhak, Ye.** (2007). *Kadrove zabezpechennia serednoi ta vyshchoi shkoly USSR : istorychnyi dosvid 1920-1930-kh rokiv* [Personnel provision of secondary and higher schools of the Ukrainian SSR: historical experience of 1920-1930s.] (Candidate's thesis). Cherkasy State Technological University, Cherkasy. [in Ukrainian]. **29. Redko, F. A.** (1938). Do pidsumkiv atestatsii vchyteliv [To the results of teacher attestation]. *Komunistychna osvita*, 11, 24–29. [in Ukrainian]. **30. HDA SBU.** (F. 6. Fol. 37108fp). [in Russian].

Бривко М. В. „Шкідницька лінія” у репресивній політиці радянської влади щодо Наркомату освіти УРСР за доби „Великого терору” (1937–1938 рр.)

У статті розкривається сутність „шкідницької лінії” у репресивній політиці радянської влади під час доби „Великого терору” 1937-1938 років. Під час проведеного дослідження вивчено й проаналізовано архівно-кримінальні справи репресованих, інші архівні й документальні матеріали щодо діяльності Наркомату освіти УРСР та його керівництва, де наводяться приклади професійної так званої „шкідницької діяльності” наркома освіти УРСР, його заступників, факти фальсифікації з боку репресивних органів радянської влади, узагальнюється предмет звинувачень, висунутих репресованим в зазначений період.

Окрім того, автор, акцентуючи увагу на „шкідницьку” лінію у репресивній політиці з боку радянських органів, ілюструє різноманітність методів політичних переслідувань працівників Наркомату освіти УРСР у добу „Великого терору”. Наприклад, використання атестації учителів як методу політичного тиску за професійною належністю, що відбувалося в умовах нестачі учителів та слабкої якості освіти зокрема. Або „шкідницьке” складання навчальних планів й програм, що мали не тільки задовольняти освітян й учнів чи студентів, а й вищу радянську партійну номенклатуру, котра здійснювала постійний ідеологічний тиск та контроль у галузі освіти не рахуючись із особливостями української радянської освіти.

У ході дослідження автор дійшов висновку, що висунуті органами НКВС звинувачення, наведені у даній статті, є повністю

абсурдними, і демонструють нехтування органами НКВС прав людини, які захищалися радянськими Конституціями, у тому числі й Сталінською 1936 року, особливо у добу „Великого терору” 1937–1938 років.

Ключові слова: „Великий терор”, 1937–1938 рр., репресії, архівно-кримінальна справа, Наркомат освіти УРСР.

Бривко Н. В. „Вредительская линия” в репрессивной политике советской власти относительно Наркомата просвещения УССР в период „Большого террора” (1937–1938 гг.)

В статье раскрывается сущность „вредительской линии” в репрессивной политике советской власти во время периода „Большого террора” 1937-1938 годов. Во время проведенного исследования изучено и проанализировано архивно-криминальные дела репрессированных, другие архивные и документальные материалы относительно деятельности Наркомата просвещения УССР и его руководства, где приводятся примеры профессиональной так называемой „вредительской деятельности” непосредственно наркома просвещения и его заместителей, факты фальсификации со стороны репрессивных органов советской власти, обобщается предмет обвинения, выдвинутых репрессированным в указанный период.

Кроме того, автор акцентирует внимание на „вредительской” линии в репрессивной политике со стороны советских органов иллюстрируя разнообразие методов политических преследований работников Наркомата просвещения УССР в период „Большого террора”. Например, использование аттестации учителей как метод политического давления по профессиональной принадлежности, что происходило в условиях нехватки учителей и слабого качества образования. Или „вредительское” составление учебных планов и программ, которые должны были не только удовлетворить педагогов, учащихся и студентов, а и высшую советскую партийную номенклатуру, которая осуществляла постоянное идеологическое давление и контроль в отрасли образования, не считаясь с особенностями украинского советского образования.

В ходе исследования автор пришел к выводу, что выдвинутые органами НКВД обвинения, упомянутые в данной статье, являются полностью абсурдными, и демонстрируют пренебрежение органами НКВД прав человека, которые защищались советскими Конституциями, в том числе и Сталинской 1936 года, особенно в период „Большого террора” 1937–1938 годов.

Ключевые слова: „Большой террор”, 1937–1938 гг., репрессии, архивно-криминальное дело, Наркомат просвещения УССР.

Bryvko M. V. „Shkidnytsia Line” in the Soviet government's repressive policy on the People's Commissariat for Education of the USSR during the Great Terror (1937–1938)

The article reveals the essence of the "harmful line" in the repressive policies of Soviet power during the Great Terror era of 1937–1938. During the research, archival-criminal cases of the repressed, other archival and documentary materials on the activity of the People's Commissariat of Education of the USSR and its management were studied and analyzed, which gives examples of professional so-called "harmful activity" directly by the People's Commissar of Education of the USSR, falsification facts bodies of Soviet power, summarizes the subject of the allegations made by the repressed in the specified period.

In addition, the author's emphasis on the "harmful" line in the repressive policy of the Soviet authorities illustrates the variety of methods of political persecution of the People's Commissariat of Education of the USSR in the Great Terror. For example, the use of teacher certification as a method of political pressure on professional affiliation, which occurred in the absence of teachers and teachers in educational institutions of the Ukrainian SSR and poor quality of education in particular. Or "malicious" drafting of curricula that were intended not only to satisfy educators and students or students, but also to the higher Soviet party nomenclature, which exerted constant ideological pressure and control in the field of education, not considering the peculiarities of Ukrainian Soviet education.

In the course of the study, the author concluded that the allegations made by the NKVD authorities in this article are completely absurd, and demonstrate the neglect of the NKVD human rights bodies, which were defended by the Soviet Constitutions, including Stalin's in 1936, especially during the Great 1937–1938.

Key words: "Great Terror", 1937–1938, repression, archival-criminal case, People's Commissariat of Education of the USSR.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.
Прийнято до друку 25.10.2019 р.
Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.